
УДК 215.85:27:930.85**Світлана Гуменюк**
Національний університет водного
господарства та природокористування

АНТРОПОКУЛЬТУРНІ ДОМІНАНТИ У ТВОРЧОСТІ ОСТРОЗЬКИХ ПОЛЕМІСТІВ

Стаття присвячена з'ясуванню концепції «внутрішньої людини» на прикладі полемічного досвіду острозьких книжників традиційного спрямування. У ролі духовної основи острозького традиціоналізму стверджуються вчення ареопагізму та ісихазму, котрі найбільшою мірою вплинули на розвиток морально-релігійних орієнтирів та богословсько-персоналістичну концепцію «внутрішньої людини».

Ключові слова: православний традиціоналізм, острозькі книжники, морально-релігійні засади, полемічна культура, ареопагізм, ісихазм.

Artykuł jest poświęcony analizie koncepcji «człowieka wewnętrznego» na przykładzie doświadczenia polemicznego uczonych tradycjonalistów Akademii Ostrogskiej. Fundamentem duchowości tradycjonalizmu ostrogskiego jest nauka areopagityzmu i hesychazmu, która najbardziej wpłynęła na rozwój orientacji moralnych i religijnych oraz koncepcję teologiczno-personalistyczną «wewnętrznego człowieka».

Słowa kluczowe: prawosławny tradycjonalizmu, uczeni Akademii Ostrogskiej, zasady moralne i religijne, kultura polemiczna, areopagityzm, hesychazm.

The article is devoted to the problem of moral and religious foundations of Ostrog bookmen's philosophic study, based on orthodox tradition. Phenomenon of Ostrog traditionalism is analyzed on the background of historical and socialcultural processes. Its origin is clarified, i. e. the influence of biblical and Byzantine sources, and Kyiv Russ old printing. Areopagitism doctrine and hesychasm are stated in the role of spiritual basis of Ostog traditionalism that influenced on the development of moral and religious bench-marks and theological and personalistic conception «Inner Person».

Key words: orthodox traditionalism, Ostrog bookmen, moral and religious foundations, polemic culture, areopagitism, hesychasm.

Актуальність антропологічної проблематики зумовлена сьогодні насамперед кризовими явищами у духовній культурі, спровокованими глобалізаційними процесами, «футурошоком», ексформацією. Християнська концепція нової людини, яку пропагував ще апостол Павло, упродовж двох тисячоліть привертає увагу мислителів, а щодо православної традиції, то вона відома нам як концепція «внутрішньої людини», людини, яка дбає про власне духовне осердя, керується духовними ціннісними настановами на індивідуально-особистісному рівні. Саме ця концепція стала пріоритетною для вітчизняних філософсько-антропологічних пошуків, адже киеворуське книжництво започатковує її розвиток. Успадковано цю концепцію від християнства візантійського взірця, а гідними продовжувачами її стають острозькі традиціоналісти.

Варто зауважити, що Костянтин Острозький зумів залучити до культурницького руху навіть чимало іноземців, які працювали не менш плідно і не менш жертовно на благо української культури. Серед них імена греків Кирила Лукаріса, майбутнього патріарха Константинопольського, Никифора Кантакузіна, Діонісія Палеолога, ро-

сіянина Івана Федорова, білоруса Андрія Римші та поляка Яна Лятоша, випускника Краківського університету, який був професійним математиком, астрономом і філософом, довів хибність реформи церковного календаря. Ян Лятош — син краківського міщанина, що довершував свою освіту дворічним навчанням у Падуї. За свідченням І. Мицька, у 1582 році там він отримав докторат медицини, а з наступного року Ян Лятош «почав виступати проти нового... григоріанського календаря, через що зазнав переслідувань із боку єзуїтів та костельної ієрархії» [5, с. 100]. Із 1594 року Ян Лятош присвячує свої прогнози родині Острозьких. Цілком ймовірно, що Ян Лятош був викладачем Острозької слов'яно-греко-латинської академії, адже 1596 року він переїжджає до Острога, де в околиному замку побіч академії має власний будинок. Таким чином, поляк Ян Лятош, на підставі своїх переконань і астрономічних розрахунків, доклав чимало зусиль для становлення першої вищої школи греко-слов'янського типу, а отже, опосередковано він посприяв становленню острозького традиціоналізму.

Проблемність людського буття, для якого сама людина постає як проблема проблем, — це невичерпна тема, що залишається стрижневою для європейської культурної традиції, підґрунтям якої стало християнство. Саме до переосмислення християнської релігійно-світоглядної парадигми звертається у філософських рефлексіях і В.Г. Нестеренко, особливо наприкінці свого подвижницького життєвого та творчого шляху. Він відшукує надзвичайно актуальні, болючі, часом навіть парадоксальні ідеї, наповнює їх новим звучанням, стимулюючи читача до переосмислення піднятих тем, до творчої співпраці. До низки таких ідей, укорінених у християнство, слід віднести не лише концепцію стражденності як смислотворчого чинника людського буття, а й «ідею нової духовності», яку піднімав Бердяєв та переосмислював Нестеренко. На переконання В.Г. Нестеренка, саме християнство, яке «пов'язується нами з традицією, непорушністю догматів, вірністю священному слову», започаткувало у європейській філософській думці ідею нового, адже християнська культура виокремлює «ідею нової людини, нового світу, нового неба» [6, с. 58].

Багато дослідників острозького книжництва (Я.М. Стратій, В.Д. Литвинов, А.І. Пашук, П.К. Яременко, П.М. Кралюк, В.С. Горський, В.Г. Нестеренко) апелює до таких понять, як людське і людина, пов'язуючи з ними тенденції, які у XVI–XVII століттях трансформувалися в українську тогочасну дійсність. Безперечно, співзвучність мотивів тут очевидна, вона проявляється насамперед у піднесенні людської істоти на безмірно вищі п'єдестали, аніж у попередні віки. Однак було б нелогічно і невмотивовано ставити абсолютний знак рівності між образом людини західного типу і тим, котрий репрезентують острожани.

Як відомо, Захід плекає образ людини як самоцінної істоти, що творить сама себе: «Людина — власний скульптор і творець» (Піко делла Мірандола), або «Людина — це людський бог» (М. Кузанський). Варто зазначити, що розгортання антропологічної проблематики на Заході відбувається на тлі процесів секуляризації, яка дедалі поглиблюється і у зв'язку з чим людина постає істотою, насильно відлученою від божественного світу.

Острозькі книжники плекають іншу модель людини, а саме ту, що стверджує її богословсько-персоналістську цінність, і ця модель у їх творчості є найбільш продуктивна. Якщо у своїх антропологічних пошуках західні мислителі керуються фаустівським духом, то острожачи-традиціоналісти вперто боронять те, що є осердям їх

антропологічного світу, — божественний лик смиренної мудрості, котра єднає людину з Богом. У цьому контексті зрозумілими є зусилля книжників Острога, скеровані на збереження внутрішнього світу людини у тому вияві, який дозволяє повсякчасно відчувати присутність Бога у собі. Саме тому увага острожан-традиціоналістів так часто зосереджена на містичному досвіді «ареопагітиків». Містичні одкровення Діонісія Ареопагіта передбачають насамперед благодатне життя у святому дусі, стягання якого є необхідною умовою духовного життя і духовного удосконалення. «Да держим, сиречь — крепко непоколебимо стояще в том, што божествене открыто отъ Святыя Троица», — закликає словами Діонісія Ареопагіта Василь Суразький, не оминаючи звернення великого богослова до людини: «Ты же, о человеце, не устрашиши ся, се предвизаючи?» [7, с. 674]. Належить сказати, що, перед тайною божественного буття не маліє людина. Острозьке книжництво, звернене до святоотцівської традиції розгортає думку про особливу гідність людини, яка проявляється не у зверхності, не у титанізмі, постульованому європейським Ренесансом, а у всецілому духовному пориванні до Божественного світла.

Завданням традиціоналізму є збереження цілості духовної основи українства — православ'я, яке наполягає на боротьбі внутрішній. Так, у «Діоптрі» Віталія з Дубна читаємо: «Повстань проти самого себе, помстись ворогам своїм внутрішнім і не ремствуй на зовнішніх...» [2, с. 76–77]; «Не зупиняйся на поверхні, не заглядайся на уявну зовнішність, не простягайся далі і розглянь сам корінь» [2, с. 79]. Аrenoю внутрішньої боротьби є людська душа, а отже — розуміння «внутрішньої людини», яку відкривають ще киеворуські книжники і яка стає головною проблемою острозьких традиціоналістів і впливає зі змісту цієї боротьби. Концепція «внутрішньої людини» особливо виразна у творах Івана Вишенського. Розуміння «внутрішньої» людини у Івана Вишенського цілком тотожне її розумінню Василієм Великим, Симеоном Новим Богословом, Григорієм Синаїтом, Іоанном Листвичником, Іоанном Дамаскіним та іншими візантійськими богословами. Більшість дослідників (І. Паславський, М. Русин) сходяться на думці, що інтерпретація людини у Вишенського близька до Августина як у плані визнання її двосубстанційної єдності, так і в тому, що пізнати істину можна лише тоді, коли піднімешся над своєю природою.

На нашу думку, ідея двосубстанційності — це ідея рівновеликості й рівнозначності двох начал (субстанцій) — плоті й духа. Виходимо з розуміння субстанції як такого буття, що є самодостатнім, не потребує для свого доведення нічого іншого, окрім себе самого. Східна патристична традиція надає пріоритет духові — плотське начало як причина людської гріховності має бути подолане. У Вишенського для осягнення «вічної правди» необхідно «зів'ялити та висушити плоть і кров потом тіла» [3, с. 137]. Отже, плоть постає не антагоністом духу, а одним із чинників, що уможливають шлях до «вічної правди». У патристичній традиції освячення духа приводить і до освячення тіла.

Слід нагадати, що наприкінці XVI століття, а саме у 1594 році, у Острозькій друкарні була видрукувана «Книга о постничестве» Василя Великого, у передмові до якої є наступна настанова: «Иже на пути заповедей Господних шествующе, Василя Великаго на исцеление внутрѣнего человека... Тако бо іспе повеле, прежде убо веровати, по том же ветхаго чѣка исцеляти...» [1, с. 2].

Герасим Смотрицький у передмові до Острозького видання повної Біблії також дає настанову читати цю книгу внутрішнім зором і відкривати «умныя зеницы сердца

твого» й залишити позаду чистолюбство та високомірність [9]. Полеміст виокремлює таку грань «внутрішньої» людини, як здатність мислити не земними, а небесними — «горніми» категоріями, адже тільки серце здатне вмістити небесну мудрість. Проте не тільки вмістити, а й зберегти її закликає Герасим Смотрицький. Запорукою цього збереження острозький традиціоналіст вважає Книгу книг — Біблію. Саме біблійна мудрість стає фундаментом віри і осердям внутрішнього світу людини.

Подібні настанови зустрічаємо і у «Діютрі...» Віталія з Дубна. Релігійний письменник порівнює душу людини до воску, котрий має певний образ, на якому легко закарбовуються всі людські враження: «Якщо любиш земне, то будеш земним, якщо небесне — то будеш небесним» [2, с. 80]. Чому ж людина, серед інших творінь, не була названа ні доброю, ні злою, тоді як все створене, хоча й гірше від людини, назване добрим? Ці міркування продовжує Віталій і робить висновок, що Бог чекав, аби людина, котра єдина серед творінь, має свободу на добро або на зло, сама зробила свій вибір. Адже якщо людина робить добро, то вона добра, якщо зло — зла. Творець всього сущого, на переконання ченця Віталія, аби наректи людину чи доброю чи злою, хотів бачити до чого вона буде схильна. «Отже, дивися, миролюбче, які образи всередину душі своєї сприймаєш, коли любиш ці блага земні» [2, с. 80], — підводить підсумок своїм розмислам автор, акцентуючи увагу читача на важливості морального вибору особистості та її внутрішньому душевному стані.

Традиціоналісти переконливо рекомендують зіставляти своє життя та уявлення про блага, які хоче отримати людина, з небесними мірками та нетлінним образом усього, чим живе людина. Віталій із Дубна пропонує звільнитись від земного рабства, бо «ті, що народжені в темряві, темряву вважають світлом» та «зайве й суттєве піклування про речі тимчасові створює тягар у набуванні духовних і перешкоджає душі нашій підніматися до споглядання благ вічних» [2, с. 81].

Подібні настанови щодо морального вдосконалення, а саме про тісний євангельський шлях «внутрішньої людини», відшукуємо і у творчій спадщині І. Вишенського. Полеміст розкриває своє розуміння «спасення преочищеного», яке відбувається тоді, коли людина докладает зусилля, аби уникнути спокус, якими переповнений зовнішній світ. Розум просвітлюється тоді, коли людина тікає від світу, зрікається його і тримає розум у мовчанні та богомисленні. Вишенський нараховує п'ять ступенів очищення і їх основою вважає виконання настанов Діонісія Ареопігита. Навчати інших, не пройшовши цих п'яти сходинок очищення «внутрішньої» людини, полеміст вважає шкідливим як для того, хто навчає, так і для того, хто навчає божественної мудрості. Цілком можливо, що задля того аби власним прикладом здійснити шлях «спасення преочищеного», письменник-традиціоналіст більше сорока років перебуває у чернечому послузі у найвідомішому православно-аскетичному центрі — на горі Афон.

Чимало уваги концепції «внутрішньої» людини приділяє ще один острозький книжник, автор листів-відповідей від імені князя Костянтина Острозького-молодшого уніатові Іпатію Потію — Клірик Острозький. Він, зокрема, звертає увагу читача на те, що як око у тілі, так і розум у душі людській є «свѣтлостью». «Если свѣтел и чист ум, освѣчает душу. А если ум потемнится, потемняет и душу и от стежки заповѣдей Божиих блудит. Таковий хотя если што и чинит, не по воли Божіей чинит» [4, с. 256]. Отже, як світильник тіла є око, так для «внутрішньої» людини, для людської душі цією світлістю є розум — чуттєва, нерозчленована здатність людини, яку не слід ото-

тожнювати з розмислом — інтелектуальною здатністю, що ґрунтується на судженнях і висновках.

Клірик Острозький підкреслює, що «внутрішня людина» — це та, яка бореться за світло правди у своєму серці: «Ото честные синове Сиони, одяные первим златом, отмѣнилися есте в начиня глиняное, и в роботу рук гончарских, ото ловцѣ половили вас, яко шпаков дармо, и уморили в потоцѣ живот мой, и вложили на мене камень тяжкій жалю, ото разлилася вода слез моих вышше головы моеи, око мое погрязло, померкло, и помкнулося, и не отворится, доколѣ не восіаіет свѣт правды пред вороты моими, доколѣ денница не озарится в сердцу моем» [4, с. 287]. Письменник нагадує також про незмінність, усталеність, «сталість» як фундамент чи основу для будівництва духовного, чим завжди була і повинна залишатись «совѣсть розума», на якій, за біблійними словами, «сердце основанно» [4, с. 281].

У повчанні Іова Желіза, де розкривається зміст євангельської притчі «Про зерно і сіятеля» також акцентується увага на концепції «внутрішньої людини», яка повинна підготувати своє серце до прийняття Євангелія. Книжник-традиціоналіст дає для слухачів притчі пораду не пригнічувати розуму надмірними турботами про житейське, а проявляти турботу лише про необхідне для спасіння. «Яко сеяй в плоть свою от плоти пожнет исление: а сеяй в дух от духа пожнет живот вечный» [8, с. 597], — нагадує апостольські послання проповідник. Отож, Іов Желізо значно більше цінує плід духовний, котрий може принести людське серце, засіяне євангельськими цінностями, за умови, що вони не будуть приглушені надмірною турботою про багатство та життєві пристрасті.

Таким чином, варто виокремити такі грані концепції «внутрішньої людини» у творчості острозьких книжників: міцне опертя на фундамент Біблії та її незаперечний авторитет; неухильне слідування Божим заповідям, що є головною моральною опорою «внутрішньої людини»; постійне прагнення стати «правонаступником», спадкоємцем небесної духовної вітчизни; рух серця «внутрішньої людини» — це пошук істинного і вічного; констатація істотної відмінності між «розмислом» — інтелектуальною здатністю людини та «умом» — чуттєвою нерозчленованою здатністю людини з наданням переваги саме останній, що покликана стати «світлістю» людської душі; беззаперечний авторитет православної традиції, що вкорінена через давньоруську концепцію любомудрія; ідея «преочищеного спасенія», тобто не затьмареного житейськими турботами та пристрастями «ума» і серця; неможливість існування «внутрішньої людини» поза морально-релігійними вимірами.

Отже, можемо зробити висновок, що найбільш продуктивною для острозьких книжників є ідея богословсько-персоналістської цінності людини, яка культивується на біблійних основах та православної традиції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Василий Великий. **Творения иже во святых отца нашего** Василия Великого, архиепископа Кесарии Каппадокийской: [перевод] / Василий Великий. — М. : Паломник, 1993. — Ч. 1, 3, 5.
2. Виталий. Диоптра / Віталій (з Дубна) // Історія філософії України: хрестоматія: навч. посіб. / Упоряд. М. Ф. Тарасенко, М. Ю. Русин, А. К. Бичко [та ін.]. — К., 1993. — С. 74–87.
3. Вишенский И. Неизданные сочинения и послания Иоанна Вишенского, начала XVII ст. / И. Вишенский // [Памятники литературной полемики православных южно-

---

русцев с латино-униатами]. — К., 1887. — С. 19–348 (Архив Юго-Западной России; ч. 1, т. 7).

4. Клирик Острожский. Отпис на лист в бозе велебного отца Ипатия / Клірик Острозький // Українська література XIV–XVI ст. / Редкол.: І. О. Дзевєрін [та ін.]. — К., 1988. — С. 254–288 (Бібліотека української літератури). (Дожовтнева українська література).

5. Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576–1636) / І. З. Мицько. — К. : Наукова думка, 1990. — 190 с.

6. Нестеренко В. Г. Ідея нової духовності у філософії Миколи Бердяєва та її відлуння в сучасній культурі / В. Г. Нестеренко // Виховання молодого покоління на принципах християнської моралі в процесі духовного відродження України // Збірник наукових праць. — Острог, 1998. — С. 58–63.

7. О единой истинной православной вѣрѣ и о святой соборной апостолской церкви, откуда начало приняла, и како повсюду распрострися. Сочинение Острожскаго священника Василия 1588 года // Русская историческая библиотека издаваемая археографическою комиссією. Томъ седьмой. — Петербургъ, 1882. — Стб. 633–938.

8. Пчела Почаевская // [Изборник назидательныхъ поучений и статей, составленныхъ и списанныхъ прп. Иовомъ, игуменомъ Лавры Почаевской (1581–1651 гг.) изданный в переводѣ на русский язык по собственноручной рукописи преподобнаго под редакцію профессора КДА Н.И. Петрова]. — Почаев: Типографія Почаевской Успенской Лавры, 1884. — 612 с.

9. Смотрицкий Г. Предисловіе к Библии, изданной в Остроге 1581 г. / Герасим Смотрицкий // Памятники литературной полемики православныхъ южно-руссовъ с протестантами и латино-униатами в Юго-Западной Руси за XVI и XVII ст. — К., 1914. — С. 45–58 (Архив Юго-Западной России; ч. 1, т. 8, вып. 1).